

DÜNDEN-BUGÜNE TÜRKLER'DE KIZ VE KELİN KOVUU OYUNU

Mehmet TÜRKMEN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi,. Yaşar Doğu Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu, Samsun/TÜRKİYE

Osman İMAMOĞLU

Ondokuz Mayıs Üniversitesi,. Yaşar Doğu Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu, Samsun/TÜRKİYE

Leyla TÜRKMEN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi,. Yaşar Doğu Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu, Samsun/TÜRKİYE

Geliş Tarihi: 09.11.2004

Yayına Kabul Tarihi:28.02.2005

ÖZET

Kuzey ve Orta Asya Türk halkları arasında engin ve yaygın bir geçmişe sahip “Kız Kovuu” ve “Keli, Kovuu” oyunu, özellikle yerli ve yabancı kaynaklar tarafından benzeri ve başka oyunlarla genellikle karıştırılmaktadır. Bu sporun tarihine ve günümüzdeki oynanış tarzına bakılarak; terminolojik, ekonomik / sosyal ve kültürel boyutları incelenerek spor literatürüne doğru yansıtılmak amaçlanmıştır. Gerek oynanış gözlemlerinden gerekse tarihi ve teorik bilgilerle elde edilen veriler, tarihi ve kısmen de sosyolojik model çerçevesinde sistematize edilerek rapor edilmiştir. Üzerinde evrensel kültürün az etkili bulunduğu görülmüş, tamamiyle Türklerin ananevi kültür öğeleriyle (ritüel, sosyal, askeri ve ekonomik sujelerle) donatıldığı tarihi bakıyellerle birlikte gözlenmiştir. Büyük Asya'nın tüm Türk halkları tarafından popüler olarak oynanan bu spor, tarihi bazı fonksiyonlarını yitirse de, gerek mitolojide gerekse sosyal hayatta Türk kadınının üstün rolünü yansıtmıştır. Bazı yabancı yazarlar tarafından ağır eleştiriler olsa da, Türk Sporunun köklü geleneğinin bir parçası olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Binicilik Tarihi, Geleneksel Türk Sporları

FROM PAST TO PRESENT DAY KIZ AND KELİN KOVUU GAME OF THE TURKS

ABSTRACT

The “Kız Kovuu” and “Kelin Kovuu” game, which has a vast and widespread history among the Turkish people of North and Middle Asia, has been compared to similar and different games by national and foreign resources. Considering the history of this game and the way it is played today, in this study we aim to reflect this game in the sport literature in the most correct way we can by investigating the game's terminology and economic, social and cultural dimensions. The observations of the style of play and the data that has been obtained from historical and theoretical information were reported systematically within the framework of a historical and partly sociological model. The international cultural on the game is rarely seen even today. Observed with the ancient remains, it has been noted that the game is entirely equipped with the Turk's traditional cultural elements (ritual, social, military and economic subjects).

Although this popular game, which has been played by all the Turks in Great Asia, has lost some of its historical functions, it still portrays the superior role of the Turkish woman in social life and mythology. Even though it has been harshly criticized by foreign writers, it is understood that the game is an important part of the Turkish Sports deeply rooted tradition.

Key Words: History of Horse-back Riding, Traditional Turkish Sports

1-GİRİŞ VE AMAÇ

Orta Asya (Doğu ve Batı Türkistan) ve Kuzey Asya (Sibirya)’da yaşamış ve yaşamakta olan Türkçe konuşan halkların asırlardır at sırtında oynadıkları bir geleneksel binicilik sporu olan “Kız ve Kelin Kovuu”, eskiden olduğu gibi günümüzde de aynı coğrafyalarda milli ve dini bayramların, sosyal ve ekonomik merasimlerin ayrılmaz bir parçası olarak sergilenmektedir. Kız ve kelin kovuu o coğrafyanın en çok seyirci ve ilgi çeken (5), milli nitelikleri ve tarihi birçok öğeleri üzerinde barındıran, binicilik mahareti gerektiren, kadın ve erkeğin ortak rolle oynadığı bir spordur (6,10,11,12).

Orta Asya Türkçesi’ndeki “Kız ve Kelin Kovuu” kelimelerinin Türkiye Türkçesi’ndeki dar manada karşılığı “Kız ve Gelin Kovalama” anlamına gelmektedir. Bekar kız ve erkeğin beraberce oynadıkları bu binicilik sporuna “Kız Kovuu”, evli bayan ve evli erkeğin birlikte oynadıkları aynı oyuna da “Kelin Kovuu” denmektedir. Müsabıkların medeni halleri dikkate alınarak iki ayrı ad altında oynanan bu oyunlar, müsabakalarda giyilmek zorunda olunan geleneksel/milli kıyafetler dışında her yönüyle (saha ölçüleri, kural ve kaideler, ödüller vs.) birbirinin aynısıdır. Bunun için her iki oyun yönetmeliği ve isimleri “Kız ve Kelin Kovuu”, resmileşen bütün taslaklarda birlikte yer almaktadır (26,29,37,41).

Buradaki “Kovu/Kovala” fiili sözcüğü yerine Orta ve Kuzey Asya Türk halklarında ufak şive farklılıklarıyla “kovmay”, “kuumay”, “kovuv” ve “kuu” (39,40,41) denilebildiği, Doğu Türkistan (şimdiki Çin’in Sincan bölgesi)’da ise

“kovar” (35) olarak aynı anlamda aynı oyunu ifade ettikleri görülür.

Eski Sovyetler Birliği (SSCB) ideolojisinin Türkçe konuşan halklarla yeterli bağın ve araştırmaların yapılmasına müsaade etmediği o dönemlerde (19), batılı ve özellikle yerli kaynaklar, Türkiye’de yapılan veya kız ve kelin kovuu gibi yapılmayan binicilik sporlarının kökenini, belki de haklı olarak atın ve Türk’ün anavatanı olan Asya steplerinde aramışlardır. Fakat bu oyuna ilişkin araştırmalarda, kız ve kelin kovuu oyununun, biraz erotik yanı bulunan “kız uynak” oyunuyla, ya da oyun stili biraz farklı olan “kız börü” veya “kız ve kelin carı/yarış” ile karıştırıldığı görülmektedir (24,36,43,44,46). Artık 1991’den sonra bu tür yanlışlar mazeret götüremez duruma gelmiştir. Çünkü Orta ve Kuzey Asya’da bulunan tarihi bakıyeleri inceleme, söz konusu sporları yerinde görme ve karakterini keşfetme imkanı doğmuştur.

Bu çalışmada, kız ve kelin kovuu oyununun, teorik ve pratik potansiyelinin yoğun olduğu coğrafyalarda geleneksel tarzına ve resmileşen taslaklar çerçevesinde yapılışına bakılarak; günümüz Türk ve dünya spor literatürüne yarışma adı ve kurallarıyla doğru yansıtılmak amaçlanmıştır.

Orta Asya Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ile Rusya Federasyonu’na bağlı özerk bölgelerde yaşayan Türkçe konuşan halkların 1993, 1996, 1999 ve 2004 yıllarının yaz aylarında kız ve kelin kovuu ile diğer geleneksel binicilik sporları gözlemlendi. Söz konusu coğrafyaların üniversiteleri, halk kütüphaneleri ve konuyla ilgili uzmanlarından teorik bilgiler elde edildi. Gerek oynanış gözlemlerinden,

gerekse tarihi ve teorik bilgilerle elde edilen veriler, tarihi ve kısmen de sosyolojik model çerçevesinde sistematize edilerek rapor haline getirildi.

2. Kız ve Kelin Kovuu Oyunları:

Günümüz Asya Türk halklarında “Nişan Kesiminde”, “Özel ve Yayla Toylarında” ve “Kurumsal Yapılanma/ Resmi Yönetmelikler Çerçevesinde” olmak üzere 3 türlü Kız ve Kelin Kovuu oyununa rastlanır. Bunlar:

2.1. Nişan Kesiminde Yapılan Kız ve Kelin Kovuu :

Bu tarz kız kovuu oyunu, söz kesimi esnasında kız ve damat adayının aile kararıyla beraberce oynadıkları (eskiden oynamak zorunda oldukları) bir oyundur. Genelde 16-20 yaş arasında evliliğin yapıldığı bu toplumlarda (1,3,6,15,16) oyunun amacının, evlenme çağına gelmiş gençlerin binicilik maharetlerini göstermeleri olarak bildirilmektedir (7,8,9,12).

Oyunun genel alanı 150x300 m. civarındadır. Alan için düz veya bulunamaz ise engebeli arazide kullanılmaktadır. Atın en iyisini seçme hakkına sahip olan kız, yakını olan bir bayan refakatinde 150 m. civarında olan yarış mesafesinde damat adayından 20-25 m. önde durur. Bu şekilde beklemekte olan gelin-damat adaylarına yaşça büyük olan birisi tarafından, yapılan dualar sonucu start verilir. Dörtal (sprint) stiliyle 150 m.’lik mesafede yapılan bu yarışta; son 20-25 m.’ye varmadan damat adayının kızı yakalaması gerekir. Eğer bu mesafede erkek kıza yetişir ise, at sırtından eğilerek 3 kez kızı öper ve nişan gerçekleşir. Eğer damat adayı kıza

yetişemez ise, bu sefer roller değişir ve kız damat adayını ters istikamete (finişe doğru) atıyla kovalamaya başlar. Kız damat adayına yetiştiğinde kamçısıyla istediği sertlikte vurabilir. Ancak bu durumda nişan gerçekleşmez (9,12,13).

Bazı hallerde damat kızı belirlenen mesafeye varmadan çok çabuk yakalayıp öper ise, bu durumda kız tarafının onuruna yediremeyip nişandan vazgeçtiklerine de rastlanır. 1951 yılında Kırgızistan’ın Isık-Köl ilinin Karool Döbö köyünde böyle bir durumla karşılaşmıştır. Hatta bu konu ünlü ozan Akmatali ŞADIRGANOV tarafından kızın ve damat adayının ağzıyla dramatik bir şekilde dile getirilmiştir (42,43). Fakat bu dramatik durum çok istisnadır. Bu hallerde hatırı sayılır kişiler devreye girip olayı yatıştırmaktadır (7,12,26,34). Zaten oyunun bu birinci tarzına artık kırsal bölgelerin dışında çok rastlanılmamaktadır (11,16,18,21,23,33).

2.2. Özel ve Yayla Toylarında Yapılan Kız ve Kelin Kovuu :

Oyunun bu tarzı; düğünlerde, kırsal bölgelerin milli ve dini bayramlarında, yaylalara gidiş-geliş ve konaklamadan sonra oynanır. Kız ve Kelin Kovuunun bu tarzında daha fazla bağımsızlık hissiyatı yatmaktadır. Orta ve Kuzey Asya Türk toplumları oyunu en çok bu durumda oynarlar. Oyuna toy esnasında kendisine ve atına güvenen bay-bayan biniciler istediği kadar katılabilirler. Bu tür oyunda katılımcı sayısında sınırlama yoktur. Sadece kız kovuuda kız “tebetey” denen milli başlığı, erkek ise “cırgakşim” denen uzun çizmeyi giymek zorunluluğu vardır. Kelin kovuu için bir zorunluluk bulunmamaktadır. Yalnız, oyunda ciddiyet olsun diye kelin kovuu ya katılan bayanlar başlarına

“coolugtuu” denen milli giysiyi, erkekler de aynı şekilde başlarına milli bere/kalpakistan ve “cırgakşim”leri giyerler. Bir de müsabaka sonuçlanmadan diğer müsabıklar sahaya giremezler. Ayrıca, bu müsabakaların birinci turunda kız veya keline yakalanan erkekler altı ay hiçbir müsabakada yarışamazlar (21,22,23).

Bunların dışında saha ölçüleri ile tüm kaide ve kurallar birinci oyunla aynıdır. Yine erkekler bayanları yakaladıklarında öpme hakkına sahiptirler. Fakat bazı kızlar yakalansa dahi kendini öptürmezler. Bu durumda delikanlı kalpağı veya eliyle kıza dokunur. Son 20-25 yıldır dokunma usulü sık görülmektedir (32,37).

2.3. Kurumsal Yapılanma/Resmi Yönetmelikler Çerçevesinde Yapılan Kız ve Kelin Kovuu:

1972 yılından günümüze Beden Eğitimi ve Spor Komiteleri'nin aldığı kararlarla Türk toplumlarında ortak kurallarla yapılanıdır. Kararlar sadece bir ülkenin komitesi tarafından alınmaz. Kız ve kelin kovunun oynandığı tüm Türk halklarından bir veya iki temsilcinin katıldığı uzman kişilerce alınır. Alınan bu kararlar onaylanır ve ilgili ülkenin ilgili kurumuna kitapçık şeklinde Rusça basılır ve dağıtılır. Dağıtım ve basım işlemini 4 başkanı tarafından gerçekleştirilir. En son oyunla ilgili yönetmelik 1993 tarihinde yürürlüğe konulmuş ve günümüzde de hala geçerlidir. Söz konusu komitenin şu anki başkanı Kırgızistanlı Marat SARALAYEV'dir (33,34).

1928 yılında Sovyet polit bürosuna P.A. ROSDESTVENSKİY tarafından sunulan rapordan bu tarafa ağır eleştiriler alan bu sporlar, bu ve bundan sonra peşpeşe gelen

eleştiriler doğrultusunda en azından fiziki görünümünde değişiklik yapılmıştır (29,31,32,37). İlgili Türk toplumları oyunların milli niteliklerini bozmadan kural değişiklikleri yaptıklarını bildirirler (5,7,29). Kurumsal yapılanma ile yapılan bu kız ve kelin kovuu oyununu diğer iki oyundan ayıran önemli özellikler şunlardır:

- Oyunlarda III. II. I. dereceli sporcular yarışabilir. Binicilerin bir yıl içinde elde ettiği dereceler müsabaka hakemleri tarafından rapor edilerek merkez hakem komitesine bildirilir. Merkez hakem komitesi binici/sporcunun performansını değerlendirir. Başarılı sporcular bir üst kategoriye çıkarılır, çok başarısız olan sporcular da bir alt kademeye düşürülür (34).

- Üst dereceli bir sporcu alt, alt dereceli bir sporcu üst derecede yarışamaz. Uluslar arası ve ulusal müsabakalarda her müsabık ulusunun milli kıyafetini giyer. Müsabıklar atlarıyla birbirinin önünü kesemez. Erkek müsabık bayana kamçısını asla kullanamaz, bayan ise kamçısıyla erkeğin yüzüne vuramaz. Bayan müsabık istediği atla yarışabilir ve erkeğin bu seçim hakkı yoktur (34,41). Müsabakalar hipodromlarda veya özel hazırlanmış sahalarda (Bkz. Şekil 1) oynanır (7,34,41,43).

Üç boyutta yapılan kız ve kelin kovuu oyunlarının ilki olan (nişan merasimlerinde yapılanı) eski Türklerde kız kaçırma ve evlenme geleneğinden kaynaklandığı; orijin motifler taşıdığı, ilk olarak M.Ö. üçüncü-ikinci asırlarda kurulan ilk Kırgız Türkleri'nin “Ki-Ku” adındaki Yenisey bölgesinde kurulan devletinde görüldüğü; etnografya, kültür, dil, tarih ve spor tarihçileri tarafından aktarılır (1,2,5,10,11,12,13). Aynı konuda diğer

bilim adamları ise; eski Türklerde bir kişinin sosyal yapı ve yaşayışta, sosyal statü/sosyal mevki elde edebilmesi, hatta bir unvan alabilmesi için bedensel bazı becerileri sergilemesi gerektiğini; evliliğin de bir sosyal müessese olduğunu ve bunu o çağlarda yürütmek için beden kabiliyetini sergileyebilmenin önemine binaen bu oyunun yapılması gerektiğini vurgularlar (6,20,27,28,30,45,46,47,48).

Nişan mevsimlerinde oynanan bu kız kovunun günümüzde ilk Türk kültür havzalarının olduğu Güney Sibirya Türk halkları (Altay, Hakas, Tuva, Buryat, Şor, Başkırtlar vb.) tarafından oynandığı görülmektedir. Eski Türk milli kültürünün orijin sujelerinin bu coğrafyada, diğer coğrafyalarda yaşayan Türk halklarına oranla daha fazla muhafaza edildiği bir gerçektir (15,16,22,30). Yine eski Türklerde kadın; sosyal yapı ve yaşayışta erkekle eşittir. Daha doğrusu eski Türk kadınının sosyal hayatta üstün bir mevki vardır. (28, 47,48). İslamiyet'i kabul ile birlikte özellikle Küçük Asya (İran, Azerbaycan ve Anadolu) Türk halklarında kadının sosyal hayattaki mevkisinde kısıtlamalar olmuştur. Dolayısıyla kadının olduğu birçok geleneksel sporlarda, bu durumdan kendisine düşen payı almıştır (4,16,18). Ama İslamiyet'in ilk yıllarında bu oyuna Türk mitolojisinde rastlanır. Örneğin; Doğu Anadolu ve bugünkü Azerbaycan topraklarını kapsayan, Oğuz Türkleri'nin kültür bütünlüğünü içerdiği, Anadolu lehçelerinin kullanıldığı Dede Korkut'da Kam Püren'in oğlu Bamsı Beyrek il Banu Çiçek'in nişan merasimlerinde aynı oyun net olarak görülür (14,20). Fakat, bu tarihten sonra söz konusu coğrafyalarda kız kovuu oyununa rastlanılmamıştır (43).

Bu bağlamda bakıldığında, nişan merasimlerinde gerçekleşen kız ve kelin kovuu oyununun günümüzde çok az rastlanıldığı; özellikle Kuzey Asya Türk halklarında biraz daha yaygınlığı ve proto/ilk/ön kültür özelliği olduğu görülebilmektedir.

Türk tarihinin IX.-X. Asrına gelindiğinde, yazılı ve sözlü kaynakların özel ve yayla toyları ile kırsal alanın milli ve dini bayramlarında oynanan kız ve kelin kovunun bu ikinci tarzına daha çok rastlanılmaktadır. Zaten oyunla ilgili somut verilere de bu tarihlerde rastlanılır (8,10,33). Oyunun bu ikinci tarzı, daha komple ve özgür bir görüntü sergilemekte, bunun yanında sosyo-kültürel ve sosyal bütünlüğe yönelik olduğu, toplumun her kesimine hitap ettiği anlaşılabilmektedir. Oysa nişan merasimlerinde sergilenen oyunun ilk tarzında sadece kız kovuu vardı ve kelin kovuu'ya rastlanılmamıştır. Gerçi kız kovuu oyunu geçmişte ve günümüzde her zaman kelin kovuu'dan daha çok ilgi çekmiştir (7,12,20,25,31). Bundan dolayı; kelin kovuu oyununu teşvik etmek için halk ozanlarının (İrcıların) çabalar sarf ettiklerine rastlanılır (29,33,42).

Kurumsal Yapılanma/Resmi Yönetmelikler çerçevesinde yapılan kız ve kelin kovuu oyununun bu üçüncü tarzı ise; modern görünmekle birlikte başka uluslarda oynandığına rastlanılmamıştır (11,15,31,43). Dolayısıyla oyunun bu tarzı da tamamıyla milli kültür ürünü olarak gösterilebilir.

3. SONUÇ:

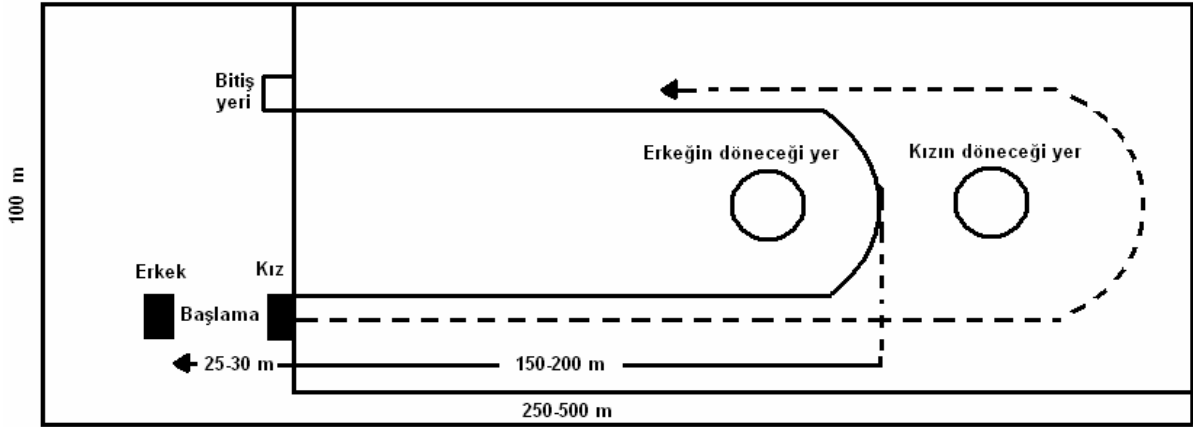
Bu araştırmada, Orta ve Kuzey Doğu Asya Türk halklarında çok yaygın ve çok sevilen bir geleneksel binicilik sporu olan “Kız ve Kelin Kovuu” oyunu ile ilgili şu görüşlere yer verilebilir:

-Kız ve kelin kovuu oyun ya da sporunun Türk Bozkır/Türk Atlı Göçebe hayat tarzına göre ortaya çıktığı; sosyal yapı ve yaşayışa göre şekillendiği ve bu tür bir karakter arzettiği; aynı zamanda sosyal, milli ve dini, ekonomik ve askeri merasimlerin ayrılmaz bir parçası olduğu; konar-göçer bu halkların boş zamanlarını değerlendirdikleri; katılımcılarına zevk ve neşe verdiği, her yönüyle milli nitelik taşıdığı; bu yönüyle milli kimlikleri korumada etkili oldukları ve dolayısıyla çok yönlü fonksiyonlar icra ettiği görülmüştür.

-Kız ve kelin kovuu oyununun üç değişik türde yapıldığı; bunlardan ilkinin nişan merasimlerinde, ikincisinin özel ve yayla toyları ile kırsal kesimlerin dini ve milli bayramlarında, üçüncüsünün kurumsal yapılanma ile oynandığı; bu üç tarzdan en yaygınının ikinci tarz olduğu anlaşılmıştır.

-Oyunu ağır eleştirilere tutan batılı kaynaklar ve oyunu terminolojik olarak birbirine girdiren yerli kaynakların “kız oynok/kız oyno/kız oynokto” ve özellikle “kız ve kelin carış” ile karıştırdıkları görülmüştür.

-Kız ve kelin kovuu’nun Orta ve Kuzey Asya Türk halklarında kitle sporlarından daha fazla seyirci çektiği; ilgi ve alaka gördüğü anlaşılmıştır.



Şekil 1: Kız ve Kelin Kovuu Oyun Sahası

5- KAYNAKLAR

- 1.Abramzon, S.M, 1990, Tvorçestvo Kirgizskogo Naroda, Sov. Etnoğrafiya,T (C.) .3, Moskova, S.43-45.
- 2.Abramzon,S.M.; 1960, " Svadepniye Obıçai Kirgizov Pamira", Trudi İn-Ta İstorii, Arheol. İ Etnogr. An Tadj.Ssr, Duşanbe, S.158-162.
- 3.Alçie (Arhiv Leningrat Çasti İe An Sssr) F.K1,Op.2, No:1140-1144.
- 4.Alektorov, E.A.; 1888, "Prazdniçniye Rozvleçniya İ İgri Kirgizov", O. L., No: 42.
- 5.Anarkulov, H.; 1991, Kırgızistan El Oyunları, Bişkek, S.5,7,181-185.
- 6.Argınbayev, H.; 1975, Kulturno-Ekonomiceskiye Troditsii Noradov Srdney Azii İ Kazakhstana, Moskova, S.201,208,236.
- 7.Balganbayev, M.; 1985, Kazaktın Ulttık Sport Törleri, Kaynar, S.123-124.
- 8.Bektenov, Z. - Musin, Y.; 1978, Kırgızdın Eldik Oyundarı, Furunze, S.105-106.
- 9.Bektenov, Z.; Manas Destanının Kara Söz İle Yazılmış Kısmı, Kırgızistan İlimler Akademisinin Elyazması Bölümünden Alınmıştır. 46. Fasikül, 3. Bölüm.
- 10.Bobyliov, İ.; 1989, Equesrian Games, Taşkent. "Mihnat", S.31-32.
- 11.Borhizov, B.; 1989, Konniye İgri Noradov Rossii, "Mihnat", S.94-95.
- 12.Cusupov, K.; 1991, Kırgızdar, Kırgızdın Basması, Bişkek, S.3,22,185.
- 13.Davidov, D.; 1989, Konniye İgri Noradov Zakavkazya, Taşkent, "Mihnat", S.55.
- 14.Ergin, M.; 1988, Dede Korkut Kitabı, 8. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, S.63-64.
- 15.Gedin,S.; 1911, Puteşestviye... V 1893-1897 Gg.V Pamir, Tibet İ Vostoçnyı Turkestan, Spb., S.362-368.
- 16.Georgi, İ.G.; 1774, "Rusya İmparatorluğunda Yaşayan Ulusların (Türklerin) Her Yönlü Açıklaması", Anayurt Notları,Parça 13, Spb., S.87,146,209.
- 17.Gradekov, N.İ; 1899, Kırgızı İ Karakırgızı Sırdanyinskoy Oblasti, C (+) 1, Yuridiçeskiy Bıt, Taşkent, S.23,36,47,112.
- 18.Gündoğdiev, O.; 1993, " Kult Konya U Türkmen Noradı Sredney Azii" Orta Asya Halkları Uluslararası Sempozyum Tebliğleri, Aşkaabat S.6-9.
- 19.Güngör, H., 1995,"Önasya Kültüründe Yeniden Doğuş Ve Türkler De Nevruz", Yayına Hazırlayan Sadık Tural, Nevruz, A.K.D.T.Y.K., Akym., S. 100, Kongre Ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S. 5, Ankara, S.36.
- 20.Karmıyşeva, Ç.H.; 1986, Drevnyoya Mitologiya Ver İ Kultur Noradov Sredney Azii, Etnoğrafiçeskiye Dökümant: Moskova, S.113,129,235-239.

- 21.Katanov, N.F.; 1894, " O Pogrebalnih Obicayah Tyurskih Plemen S Drevneyshih Vremen Do Naşih Dney", İzv.O-Va Ar. İst. İ Et. Pri Kazansk. Uu-Te, T. Xıı, Vıı.2, Kazan, S.55,61-64.
- 22.Kostenko, L.Fç; 1880, " Turkestanskiy Kray. Opit Voeno-Statistiçeskogo Obozreniya Turkestanskogo Voennogo Okrugua", Mater. Dlya G.İs. Ressii. T.1, Spb.
- 23.Kovalev, E.; 1895, " Ocerki Bıta Karakirgızov (İz Putevogo Dnevnik), " Turkestanskiye Vedomosti No: 20.
- 24.Kunter, H.B.; 1938, Eski Türk Sporları Üzerine Araştırmalar, Cum. Mat., İstanbul, S.33.
- 25.Merhart, G.; 1929, " Ein Einsenschriften An Yenissi", Eurasia Spt. Antigue, Iv, S.21,46.
- 26.Musin, Y.- Anarkulov, Z. - Efimoviç, F. - Bayman, F. - Sadıkov, A., 1976, Kırgızskiye Natsionalniye Vidi Sporta (Pravila Sorevnovaniy, Zportivna Ya Klassifivatsiya), Mektep Basması, Furunze, S.38-39.
- 27.Nusupov, Ch.; 1993, "Tarihten Dersler", (Çev. H.Karabaş): Anayurttan Atayurda Türk Dünyası, Cilt.; I, Sayı: 4, Eylül.
- 28.Ögel, B.; 1988 Türk Kültür Tarihi ; T.T.K.Yay., 3. Baskı, Ankara, S.207-222 .
- 29.Ömürzakov, D.- Musin, Y.; 1973, Kırgızki Noradnie İgri, Frunze, S.22-24.
- 30.Radlov, W.; 1895-1899, Die Altürkischen Inschriften Der Mongolei. Spb., S.12-21.
- 31.Rojdestvenskiy, P.A., 1928, Kırgızskiye Natsionalniy Sport İ İgri, Frunze, 2,28.
- 32.Sağalayev, A.M.-Oktabarskaya,İ.V.; 1990, Troditsiyonnoye Mirovozreniye Tyurkov Yuznoy Sibiri, Znak İ Ritval Novosibirsk; Nauka (Sibiry Bölümü), S.5,74,86-89.
- 33.Saralayev, M.- Bukuyev, M.- Mambetkaliyev,S.; 1995, Manas'tan Kalgan Oyundarı, Bişkek, S.3,10,76.
- 34.Saralayev,M.; 1993, Kırgız Uluttuk Sportunun Tülbörü Boyonca Birdiktüü Respublikalık Klassifikatsiyasi Cana Meldeşterdin Ereceleri, Kırgızistan- Oş, S.36-37.
- 35.Sicin, L.; 1988, "Uygurlarning Örp-Aditi", Şincen Yaşları, S.11, S.3.
- 36.Sımakov, N.G.; 1984, Obşestvenniye Funktsii Kirgizskih Noradnih Razvlecnıy V Kontse Xıx Naçale Xx. V, Nauka, Leningrad, S.3,8,96-100.
- 37.Sokolov, R.L.; 1981, Fiziçeskaya Kultura İ Sport V Kırgızı (1917-1963), Leningrad- Moskova, S.73-74.
- 38.Sorokin,N.V.; 1886, "Vgoroh İ Dolinah Russkogo Tyan-Şanga", İst.Vestnik, May-Jul., S.15-18.
- 39.Tanıbekov, A.; "Kırgızdın Eldik Oyundarı", Kiaey B, 27. Fasikül, 4. Bölüm; S.1413.

- 40.Tarih Ve Etnografa Açısından Nevruz, 1993, (Rusçadan Türkçeye Çev. Y.Pekcan-S.Öztürk), Boğaziçi İlmî Araştırmalar Serisi: 13,Ankara, S.8-24.
- 41.Toktorbayev, S.; 1991, Öspürümdör Oyundarı, Kırgız Cobet Baskısı, Bişkek, S.80-82.
- 42.Türkmenistan İlimler Akademisi El Yazmaları Bölümü, Dosya No: 1268, (Trs)
- 43.Türkmen, M.; 1996, Türklerde Geleneksel Atlı Sporların Yapılışı, Kaynağı Ve Bilinmeyen Yeni Boyutları, Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, S.85-87,140-147.
- 44.Umminger,W.; 1992, Die Chronik Des Sports, Chronik Verlag, 2., Erganzte Und Aktualisierte Auflage, S.5,82.
- 45.Valihanov,Ç.; 1958, Sobır Soç, (Külliyat), Alma-Atı, S.770-778.
- 46.Voronina, V.L; 1985, Priem Stroitelstva Do Arabskogo Perioda V Sredney Azii, Kratie Soob.O Doklodah İ Polevih Ossledovenigah İns. Materialnoy Kulturi, Xxviii. Ufa, S.5,28-32.
47. Zenkovskiy, S.A.; 1967, Pan Turkism And İslam İn Russia, Harward, S.233-236.
48. Zoriktuyev; 1983, "Novaye İ Tereditsionnoye V Meterial Noy Kulture Noradov Buryati" Gbhgk, Ulan- Ude, S.65-67.